

EL COST HUMÀ DE LA REPRESSIÓ
AL PAÍS VALENCIÀ (1936-1956)

DIRECCIÓ

Ismael Saz (Universitat de València)

Julián Sanz (Universitat de València)

CONSELL EDITORIAL

Paul Preston (London School of Economics)

Walter Bernecker (Universität Erlangen, Nuremberg)

Alfonso Botti (Università di Modena e Reggio Emilia)

Mercedes Yusta Rodrigo (Université Paris VIII)

Sophie Baby (Université de Bourgogne)

Carme Molinero i Ruiz (Universitat Autònoma de Barcelona)

Conxita Mir Curcó (Universitat de Lleida)

Mónica Moreno Seco (Universitat d'Alacant)

Javier Tébar Hurtado (Arxiu Històric de Comissions Obreres de Catalunya, UB)

Teresa Mª Ortega López (Universidad de Granada)

EL COST HUMÀ DE LA REPRESSIÓ
AL PAÍS VALENCIÀ (1936-1956)

Vicent Gabarda Cebellán

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Aquesta publicació no pot ser reproduïda, ni totalment ni parcialment, ni enregistrada en, o transmesa per, un sistema de recuperació d'informació, en cap forma ni per cap mitjà, sia fotomecànic, fotoquímic, electrònic, per fotocòpia o per qualsevol altre, sense el permís previ de l'editorial.

© Vicent Gabarda Cebellán, 2020

© D'aquesta edició: Universitat de València, 2020

Publicacions de la Universitat de València
<http://puv.uv.es>
publicacions@uv.es

Institució Alfons el Magnànim
Centre Cultural d'Estudis i d'Investigació
contacte@alfonselmagnanim.com
www.alfonselmagnanim.com

Imatge de la coberta: interior d'una fossa comuna al cementeri de Paterna (València).

Autor: Eloy Ariza.

Maquetació: Letras y Píxeles, S. L.

Correcció: Letras y Píxeles, S. L.

ISBN (PUV): 978-84-9134-728-6

ISBN (IAM): 978-84-7822-883-6

Dipòsit legal: V-2725-2020

Impressió: Impremta Diputació de València

Víctimes cauen acá,
que no són bous ni braus,
sinó víctimes humanes.

Adaptació d'uns versos de GOETHE
(inclosos en Arthur Koestler [1974]: *Autobiografía. 5:*
La escritura invisible, Madrid, Alianza, p. 42)

ÍNDIX

Agraïments, <i>Vicent Gabarda</i>	11
Pròleg, <i>Paul Preston</i>	13
Prefaci, <i>Marc Baldó</i>	17
INTRODUCCIÓ	23
JULIOL DE 1936 - ABRIL DE 1939.....	39
El fracàs de la sublevació i el desmembrament del poder central.....	39
L'organització de la rereguarda. El CEP	44
El control de la rereguarda, revolució i repressió.....	46
El terror roig	50
Presons, batallons de treballadors, passejos, saques, txeques... ..	55
Pèrdua de poder dels comitès, recuperació del paper del Govern.....	70
La recerca del desaparegut	79
Altres morts.....	84
LA REPRESSIÓ DE LA POSTGUERRA, 1939-1956	87
Les últimes angoixes de la República	87
La repressió franquista	90
L'organització de la repressió.....	94
Les execucions	101
Camps de concentració; presons; maquis.....	106
Repressió de gènere.....	111
ESTUDI COMARCAL.....	117
CONCLUSIÓ.....	191
ANNEXOS	207
1. Relació de víctimes amb veïnat conegut, classificades per comarques..	207
Els Ports	207
L'Alt Maestrat.....	212

El Baix Maestrat	216
L'Alcalatén.....	230
La Plana Alta.....	236
La Plana Baixa.....	256
L'Alt Millars	277
L'Alt Palància	282
El Camp de Morvedre.....	288
El Camp de Túria.....	294
El Racó d'Ademús.....	305
La Serrania.....	306
La Vall de Cofrents-Aiora.....	312
La Canal de Navarrés.....	315
La Costera.....	318
La Foia de Bunyol.....	326
La Plana d'Utiel-Requena.....	329
La Ribera Alta.....	336
La Ribera Baixa	366
La Safor.....	376
La Vall d'Albaida.....	394
L'Horta Nord.....	405
L'Horta Oest.....	420
L'Horta Sud.....	431
València.....	439
La Marina Alta.....	488
La Marina Baixa	497
El Comtat	500
L'Alcoià	503
L'Alacantí	513
L'Alt Vinalopó	520
El Vinalopó Mitjà.....	523
El Baix Vinalopó.....	532
El Baix Segura.....	538
2. Resta d'Espanya (per províncies).....	550
3. Geogràficament il·localitzables.....	573
 BIBLIOGRAFIA.....	 595
 ÍNDEX ONOMÀSTIC	 609

AGRAÏMENTS

Si tot treball d'investigació comporta l'agraïment a totes les persones que, d'una manera o altra, hi han col·laborat, imagineu amb quantes he d'estar-ho jo quan les pàgines que hi ha tot seguit es van començar a escriure ja fa deu anys o més, encara que per diverses circumstàncies van quedar estancades, guardades en un calaix unes quantes (altres perdudes en algun arxiu esborrat accidentalment, o en mans d'un amic de coses alienes), tornades a traure i tornades a guardar en diverses ocasions... I sempre hi ha hagut algú que m'ha ajudat a recomençar a escriure, a intentar deixar reflectit en un paper les reflexions fruit del pas del temps, les experiències personals, familiars i laborals, les lectures, les xarrades amb els familiars de les víctimes, el contacte directe amb els ossos dels exhumats...

Per això, per tot això, el meu agraïment en primer lloc als familiars dels autèntics protagonistes del treball, les víctimes mortals de la repressió, que de manera tan efusiva i afectuosa s'han mostrat tantes vegades amb mi. I a tots els companys de l'aventura que és i ha sigut la recuperació de la memòria històrica al llarg de tots aquests anys, i que una vegada i una altra m'han ajudat a eixir del tedi que suposa a vegades una ocupació laboral a què tens poc afecte (i no em referisc al treball en la Universitat). Companys de la Comissió de la Veritat, de xarrades, conferències, jornades, que impedièn que deixara en el calaix definitivament el treball iniciat una vegada i altra.

I a mon pare, ma mare i el meu oncle, causants sense voler-ho, de l'abandonament temporal de la faena, però també de reprendre-la de nou; cap d'ells podrà veure-la feta realitat, però tots van contribuir a donar-li forma i, sobretot, contingut. I a Gemma, que des de la distància, va saber donar-me el suport incondicional que tant es necessita en els moments de cansament.

L'agraïment a Baltasar Garzón, per haver sigut capaç de travessar la línia roja en un moment determinat, i fer possible que un tema com el de la repressió arribara als tribunals, amb tot el que això va comportar, fins i tot per a ell; i al professor Paul Preston, pel seu treball en el camp de la història

de l'Espanya contemporània, per reconèixer en públic el meu treball en el camp de la repressió, i per descomptat pel pròleg; i al mestre Marc Baldó, el director de la meua tesi, el meu confident a vegades i el suport en un món per a mi tan desconegut.

I a tots els qui, d'una manera o altra, heu col·laborat perquè jo seguísca ací.

Moltes gràcies.

PRÒLEG

Fa quasi vint anys, vaig començar a treballar en la història de la repressió de les víctimes de la rereguarda durant i després de la Guerra Civil espanyola. Llavors no hi havia a disposició dels investigadors tant de material documental com ara. A més, el que hi havia, feia referència sobretot a la repressió exercida a la zona republicana o la repressió que portaren a cap els militars rebels. Per a poder estudiar la història de les víctimes d'ambdós bàndols, em vaig veure obligat a crear una xarxa de contactes amb historiadors locals i llibres de tot Espanya. Entre els pocs treballs existents sobre els quals vaig poder treballar em vaig centrar en el de Vicent Gabarda Cebellán. Els seus llibres sobre les víctimes de la repressió franquista a València, *Els afusellaments al País Valencià, 1938-1956* (València, Edicions Alfons el Magnànim i IVEI, 1993), seguit tres anys després de *La represión en la retaguardia republicana. País Valencià, 1936-1939* (València, Edicions Alfons el Magnànim, 1996), van ser una inspiració i una guia per als meus esforços. Ell era i continua sent un dels pocs historiadors que treballa en la repressió dels dos bàndols, aconseguint quelcom notable: un èmfasi profund amb l'estudi de les víctimes combinat amb una consciència forense de les diferències entre les víctimes de les dues repressions.

Fa vint-i-cinc anys, els relats sobre la zona republicana eren escrits exclusivament des del punt de vista profranquista. Els seus objectius principals van ser no sols desprestigiar les unions entre els partits de l'esquerra, sinó també les autoritats republicanes, més que examinar els veraders orígens de la violència. La recopilació de saques, passejos i txeques de Vicent Gabarda, *La represión en la retaguardia republicana. País Valencià, 1936-1939*, va ser a un nivell diferent de sofisticació i objectivitat. En el recompte de les morts violentes ocorregudes en ciutats, pobles i viles de les tres províncies valencianes, Vicent explica curosament les diferències entre, d'una banda els comitès del Front Popular i, d'una altra, els individus incontrolats, criminals que van aprofitar la situació caòtica, o els elements

extremistes d'algunes organitzacions. A diferència dels estudis de la repressió a la zona republicana, basats usualment en la Causa General, ell ha demostrat que les activitats dels comitès que van sancionar la confiscació de terres, els atacs a edificis religiosos i inclús l'incendi d'arxius municipals o registres de la propietat, no van ser les mateixes que els autors dels assassinats de sacerdots, terratinents o funcionaris municipals i judicials.

Patrolles i comitès autoanomenats havien eliminat els qui consideraven feixistes; un cas típic que va examinar va ser el de Lliria, al nord-oest de València, on a un comitè moderat en els actes revolucionaris el van amenaçar patrulles de milicians procedents de la capital; altres que es van veure en perill davant de milicians anarquistes, van ser els propietaris xicotets i mitjans que no eren partidaris de col·lectivitzar les seues terres o granges. A vegades, com va ocórrer en altres parts de la zona republicana, les matances a les poblacions les duïen a terme grups procedents d'altres llocs, per la vergonya que podia suposar assassinar els seus propis veïns, fet que es convertí en un procés recíproc.

A Castelló, les matances van ser compartides entre La Desesperada, un grup d'Izquierda Republicana, i Els Inseparables, militant de la CNT-FAI. El 2 d'octubre, la presó provincial de Castelló la va assaltar la Columna de Hierro, procedent del front de Terol; els detinguts, almenys cinquanta-tres, encara que es parla a vegades de setanta-sis, van ser assassinats. Només l'arribada de Ricardo Zabalza com a governador civil de València va ser un gran pas per al restabliment de l'orde en la rereguarda republicana.

El treball de Vicent Gabarda sobre la repressió franquista al País Valencià fins a 1956 va ser sorprenentment original des del moment que aparegué, i continua sent l'obra canònica en el moment. La repressió franquista a la Comunitat Valenciana va començar a l'estiu del 38 quan Franco va començar l'assalt principal a través del Maestrat amb l'objectiu d'arribar al mar Mediterrani. A pesar de l'hàbil i forta defensa republicana que va aconseguir retardar-ne l'avanç i inclús frenar-lo en el camí a València, les tropes franquistes van ocupar la capital castellanenca i les localitats de Borriana i Nules al juliol de 1938, després de bombardejos aeris forts. L'entrada dels rebels a la zona sud de Tarragona i el nord de Castelló va ser l'inici d'una escalada de repressió que continuaria després de la fi de la guerra. A Castelló, València i Alacant, més de quinze mil persones van ser empresonades, de les quals, després d'interrogar-les, seguiren empresonades més de 7.610 a finals de 1939; d'aquests presos, 1.165 van morir a la presó en els anys següents a acabar la guerra.

El pitjor va ser allò que els va passar als qui pretenien escapar pel port d'Alacant. Famílies separades de manera violenta, protestes emmudides a

còpia de cops i ràfegues de metralladora. A les dones i els xiquets els van portar a Alacant, on van romandre durant un mes en un cine, l'Ideal, amb poc de menjar i sense les mínimes instal·lacions per a llavar-se o mantenir la higiene de la xicalla. Els homes, inclosos joves de dotze anys, tancats a la plaça de bous d'Alacant o en un camp als afores de la ciutat, el camp dels Ametlers.

Als trenta mil restants els van carregar en vagonets de bestiar i els van traslladar al camp de concentració d'Albatera, que havien construït els republicans, al sud-oest de la província. Molts van morir durant el trasllat. La ubicació del camp s'havia triat precisament perquè els presos pogueren treballar en el drenatge del mareny inhòspit que el rodejava. Va ser pensat originàriament per a suportar un màxim de dos mil presos, i durant la República no va albergar mai més de 1.039 condemnats, dels quals tan sols cinc hi van morir. Després del final de la guerra, centenars hi van morir de desnutrició; molts més van ser traslladats als seus pobles per a ser executats, i molts tirotejats a la nit en tractar d'escapar-se'n.

El menjar i l'aigua eren tan escassos com ho havien sigut al camp dels Ametlers o a la plaça de bous. Els presoners van ser alimentats en només quatre ocasions entre l'11 i el 27 d'abril, en les quals es van repartir aproximadament setanta-cinc grams de sardina i setanta grams de pa per persona; només els més joves i més forts hi van sobreviure, com a fantasmes del que van ser, prematurament envellits i esquelètics. Davall d'una pluja constant durant les dues primeres setmanes, van ser obligats a dormir en el fang, amb la roba amerada, fet que donà com a resultat que en moriren molts i emmalaltiren altres: a l'aire lliure, al mig del fang, mosquits, puces i altres paràsits van proliferar fent encara més difícil l'estada; la falta d'higiene va provocar igualment la mort d'alguns per malària, tifus i disenteria. La falta de latrines suficients en va provocar el desbordament, fet que va fer augmentar els problemes de salubritat. Tot i que hi havia molts metges entre els presoners, no tenien accés als medicaments.

A pesar de les dites condicions pèssimes de salut, diàriament eren obligats a romandre fermes i en formació mentre sonaven els himnes franquistes, i eren castigats amb cops els errors comesos en cantar les lletres, formacions que es repetien davant de la presència de comissions de veïns procedents de pobles i ciutats en busca de les seues víctimes, aguantant insults, amenaces i vexacions durant hores i hores; a vegades, les persones que treien de les files apareixien assassinades pels voltants del camp, en ser incapaços de frenar els desitjos de venjança i arribar fins a la localitat de procedència.

I després van arribar els judicis sumaríssims i les execucions, o les condemnes llargues de presó.

Combinant els dos llibres sobre les dues repressions a València, en *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*, Vicent Gabarda ha proporcionat als lectors una reconstrucció notable de l'horror viscut com a conseqüència de la guerra civil i el cost humà, independentment de la posició ideològica de les víctimes. Això no vol dir que la seua empatia per les víctimes –una empatia en la dolorosa experiència de la seua participació en les exhumacions de Paterna i les entrevistes fetes a les famílies de les víctimes– el va cegar a les diferències qualitatives i quantitatives entre totes dues repressions. Això és quelcom del que és profundament conscient.

És un llibre que és un model per a altres treballs sobre la repressió, i un dels quals vaig aprendre en la meua investigació.

Paul PRESTON

PREFACI

«Tengo pocas pruebas de primera mano sobre las atrocidades de la Guerra Civil española. Sé que algunas las cometieron los republicanos, y muchas más (que continúan) los fascistas. Pero lo que me impresionó entonces y sigue haciéndolo ahora, es que se dé o no crédito a las atrocidades únicamente en función de las preferencias políticas. Todo el mundo se cree las atrocidades del enemigo y des Cree de las que hayan cometido los de su propio bando, sin preocuparse siquiera por tener en cuenta las pruebas».¹

Unes paraules de George Orwell publicades en 1942 que ens situen en el nucli central del present llibre de Vicent Gabarda significativament titulat *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*. El llibre tracta exactament de les «atrocitats» de les quals parla Orwell, comeses pels dos bàndols en guerra i pels franquistes després. D'altra banda, el llibre té dos antecedents: l'autor va publicar en 1993, ja fa més de vint-i-cinc anys, *Els afusellaments al País Valencià, 1938-1956*, i en 1996, *La represión en la retaguardia republicana, País Valenciano 1936-1939*.

Però el llibre actual, més enllà de l'actualització de dades i materials i d'una organització i explicació posada al dia, té com a novetat principal posar les víctimes d'ambdós bàndols de la guerra civil i postguerra juntes, les unes al costat de les altres. Ho fa conscient de la necessitat de prendre consciència del conjunt de les víctimes que ja reclamava Orwell fa més de setanta-cinc anys, i amb l'objectiu que els lectors tinguin una mirada de totes les víctimes, amb independència de les preferències o simpaties polítiques.

No és una proposta fàcil ni còmoda. Però el coneixement històric sovint fa preguntes i exposa resultats incòmodes i pertorbadors. En aquest sentit, aquest llibre de Gabarda supera els dos anteriors. I ho fa no sols per la suma

¹ George Orwell (2015: 413).

o addició d'assassinats, execucions, morts violentes per maltractaments, inanició o treball esclau, sinó per aportar, en aquesta ocasió, una *mirada global* de la violència política que no es redueix a la suma de les dues repressions, sinó que trau una condició nova que emfatitza la magnitud de la tragèdia i que no es veu amb tanta claredat, si es miren per separat ambdues repressions.

Crec que, més enllà de l'aportació a la història d'aquest treball, la mirada al conjunt de la repressió és, a més, una tasca cívicament necessària. Conèixer *tota* la violència política que hi va haver durant la guerra civil i la dictadura ens posa davant d'episodis de violacions massives de drets humans al País Valencià, episodis que encara mantenen memòries col·lectives oposades huitanta anys després d'acabar la guerra i quaranta des de la democràcia.

Si algun dia s'han de superar aquestes divisions i s'ha de construir una política de memòria democràtica i desbloquejar-se l'impàs en què es troba ara mateix, cal començar per la reconstrucció històrica completa, objectivada i contrastada. No és la primera vegada que la historiografia s'ocupa d'analitzar el conjunt de víctimes de la guerra i la dictadura. Per no fer llista d'estudis, podem recordar el llibre de Preston *El holocausto español: odio y exterminio en la guerra civil y después* (2011), però sí que és la primera vegada que per al cas valencià es fa l'estudi global i de conjunt d'aquestes persones. Vicent Gabarda en aquest llibre s'interessa per totes les «víctimes que cauen». Ens posa davant dels ulls totes les morts violentes per repressió documentades que es van produir al País Valencià.

La història, que és un saber metòdic, analític i crític que ens informa de fets, com es veu, no és un saber neutre, sinó un saber compromés amb la societat, i en aquest sentit, un bon instrument de coneixement per a superar l'embús en què ara es troba la política democràtica de memòria a Espanya.

L'autor usa el concepte *repressió* com el conceptualitza González Calleja: accions de coerció o amenaça contra individus o grups que desafien o es suposa que desafien el poder; aquestes accions les adopten tant el govern legítim com les organitzacions que han pres l'autoritat i el poder *de facto* (començant pels colpistes i seguint per una miriada de comitès, sindicats, partits –també falangistes– de tot l'espectre polític). Encara que Vicent Gabarda separa i caracteritza perfectament una repressió i l'altra per les dimensions, els objectius, la funció i les característiques que tenien, prefereix el concepte *repressió* per a l'una i l'altra (no el concepte *repressió* per als franquistes i *violència política* per als republicans), perquè en els dos casos observa el rerefons organitzatiu dels agents repressors que imposen la voluntat política sobre els enemics, activistes o no, de l'altre bàndol.

Activistes o no, perquè en aquesta tragèdia foren víctimes de la repressió, a un costat i a l'altre, persones compromeses amb el colp d'Estat o amb la República i persones innocents que no tingueren cap activisme polític i que moriren sense oposar resistència.

En el fons, l'esperit que anima el treball engalza amb el famós discurs de Manuel Azaña, aquell que deia:

Es obligación moral sobre todo de los que padecen la guerra, cuando se acabe..., sacar de la lección y de la musa del escarmiento el mayor bien posible, y cuando la antorcha pase a otras manos, a otros hombres, a otras generaciones, que se acordaran... que piensen en los muertos y que escuchen su lección: la de esos hombres, que han caído embravecidos en la batalla, luchando magnánimamente por un ideal grandioso y que ahora, abrigados por la tierra materna, ya no tienen odio, ya no tienen rencor, y nos envían, con los destellos de su luz, tranquila y remota como la de una estrella, el mensaje de la patria eterna que dice a todos sus hijos: Paz, Piedad y Perdón.²

Gabarda, en un passatge abans de tancar la introducció ho indica amb aquestes altres paraules: «En ambdós bàndols (i repetisc, no és cap intent d'igualar ambdues repressions) va haver-hi viudos, viudes, orfes, robatoris, saquejos, confiscacions, assassinats, extorsions, terror calent, terror fred, incontrolats, víctimes... i quan s'utilitzen algun d'aquests termes com a justificació de la repressió que va comportar posteriorment, s'ha de tenir present que, en un moment determinat, el mateix terme es podia aplicar per a parlar del que va ocórrer a l'altre costat de la línia divisòria».

La primera part del treball la dedica a les víctimes que es produïren entre 1936 i 1938-1939, mentre el País Valencià fou territori de rereguarda. Es tracta d'una repressió que, a diferència de la franquista, no estava centralitzada ni planificada, sinó que practicaren comitès i grups polítics o sindicats (a vegades amb poders paral·lels) per a defensar la legalitat o per a fer la revolució i purificar una societat considerada corrupta i amb unes classes dirigents generadores i justificadores d'opressió i explotació secular, classes que comptaven amb la connivència de llauradors i treballadors que seguien els amos i els senyorets; a aquesta violència també s'afegia, en ocasions, la que eliminava els «potencials enemics» que no s'havien compromés amb els rebels; la que responia a la indignació davant d'actuacions dels rebels (per exemple, represàlies per bombardejos); la dedicada a coaccionar l'enemic interior quintacolumnista... El *terror roig* és desgranat en el treball, amb les «txeques», «passejos», «saques» o «judicis» com els dels guàrdies

² Manuel Azaña (1990: 378).

civils de Pozoblanco i Los Pedroches, etc. També, en fi, s'analitza el procés de les autoritats republicanes de controlar, a mesura que consolidaven el poder, els «senyors de la guerra», que va imposar-se des de finals de 1936 i començament de 1937.

La segona part del llibre analitza les morts violentes que hi hagué entre 1938-1939 i 1956, és a dir: les víctimes que van ocasionar els franquistes des que començaren la conquesta de la província de Castelló fins a la fi del cicle repressiu. Quan es va enfonsar la República, els franquistes ocuparen tot el territori, impediren que els que havien anat al port d'Alacant pogueren eixir i crearen camps de concentració i classificació per tot el país, i animaren la població i els nous poders locals a delatar veïns. Imposaren una repressió que ja havien articulats els anys anteriors i que tenia com a objectiu «arrasar tota l'obra republicana i els seus protagonistes», dirà Gabarda. Es plantejava com una «purga necessària» i es centrava, essencialment, en les paròdies dels judicis de guerra sumaríssims, però no es limitava sols a afusellar i imposar penes de presó, sinó que també va desenvolupar tota una xarxa de lleis repressives per a condemnar a treballs forçats els vençuts en obres públiques, expropiar-los a ells i a les seues famílies, segregars-los, vexar-los físicament i moralment, estigmatitzar-los, enviar-ne mig milió a l'exili, dels quals uns quants milers a Mauthausen... El treball de Gabarda analitza minuciosament les execucions, tant els afusellaments per sentència, com els morts en presons, camps de concentració o en la resistència maquis i guerrillera.

En un tercer apartat del treball, s'estudien i es quantifiquen les víctimes mortals del País Valencià entre 1936 i 1956 i es fa un estudi comarcal, on s'observen els trets prosopogràfics de les víctimes d'un costat i de l'altre: pobles, edats, percentatges, sector productiu, idees dels morts, així com es fa un esment especial de circumstàncies específiques, com ara els pobles que més repressió tenen i els pocs casos que no coneixen cap víctima, les dones i els sacerdots i religioses que es maten... Les dades es mostren en quadres on hi ha les víctimes (en nombre i percentatge) de cadascuna de les repressions i, al final, les víctimes de les altres províncies espanyoles executades o mortes al País Valencià, i una valoració de conjunt de les comarques valencianes. Les morts foren en total 12.444, de les quals les que van produir els republicans durant la guerra foren 6.415 (en «passejos», «saques», judicis de tribunals populars o tribunals de comités o de partit, columnes militars de voluntaris, txeques i «desaparicions»), i les morts que produí la repressió franquista foren 6.386 (de les quals foren afusellades 4.731 persones i 1.684 moriren en comissaries, en la presó, camps de concentració treballs forçats o perseguits en la guerrilla urbana o per ser maquis).

Com que és un estudi centrat al País Valencià, és important no perdre la perspectiva del conjunt d'Espanya, doncs hi ha territoris on la simetria de víctimes del País Valencià –el quasi *fifty-fifty*– no existeix. La repressió republicana a Catalunya i Madrid fou més del doble que franquista, mentre que a Castella-Lleó la repressió franquista representa més del noranta-cinc per cent de les víctimes, a Andalusia el huitanta-cinc per cent de les morts, o a Extremadura vora el seixanta; i a territoris com les Canàries, el protectorat, Galícia, Navarra i La Rioja sols hi ha víctimes ocasionades pels franquistes. En les xifres totals d'Espanya, la repressió franquista de víctimes mortals fou tres vegades més que la dels republicans. En dades del 2010 els resultats eren els següents: la repressió franquista produeix 130.199 morts i la republicana 49.272.³

Aquesta part, en fi, té un complement en els annexos del qual no vull oblidar-me: les persones identificades per nom i cognoms, sexe, professió, poble, ofici, etc. Posar cara a les víctimes de la repressió, de les dues represions, és una de les aportacions més importants del treball, perquè, recupera les identitats de les víctimes, en posa en «llibres d'història» els noms i les dignifica perquè les reconeix, superant així la freda visió estadística. Per això, quan l'autor del llibre dona els agraïments, cita en primer lloc els familiars de «les víctimes mortals de la repressió, que de forma tan efusiva i afectuosa s'han mostrat tantes vegades amb mi».

En fi, aquest llibre és un treball ingent per a recuperar la memòria *històrica*. Tota. Impressiona a Gabarda que costen tant, tantíssim, de reconèixer-se les víctimes de la guerra que encara estan soterrades en fosses, cunetes o senzillament desaparegudes, l'impessiona l'asimetria de tracte per no dir la falta d'equitat que a Espanya s'ha fet amb unes i altres víctimes. La dictadura va donar a totes les seues víctimes facilitats per a la localització, identificació, exhumació, trasllat i posterior inhumació; els va alçar monuments, va donar pensions i ajudes de tota classe a familiars i lesionats... Per contra, la democràcia ha posat entrebancs inabastables i inacabables i a les víctimes republicanes que ocasionaren els franquistes, i encara que ha aportat pensions i ajudes (esquifides), no ha sigut capaç, fins ara, de recuperar d'una manera diàfana una *política de memòria col·lectiva democràtica*, front a la intensa política de memòria franquista que va fer la dictadura. Per pusil·lanimitat i falta de valor, a Espanya, la democràcia i els partits de la dreta mantenen encara unes posicions que serien impensables en qualsevol democràcia de qualitat. Si lligem aquest llibre i veuen els quadres de les

³ Francisco Espinosa Maestre (ed.) (2010).

comarques i els annexos, potser canvien d'opinió. I si no, a la resta de ciutadans ens correspondrà insistir en el dret de conèixer la història i, com a demòcrates, que l'Estat assumisca les obligacions que té en aquest assumpte.

Marc BALDÓ LACOMBA

INTRODUCCIÓ

Al juliol de 1936, un fracassat colp d'Estat, forjat per militars de la Unión Militar Española (UME) i amb el suport de les milícies armades de Falange Española (FE-JONS), Comunión Tradicionalista, Derecha Regional Valenciana (DRV), etc., va sumir a poc a poc Espanya en una guerra civil de quasi tres anys de duració. El que alguns membres del govern republicà van pensar, després de les notícies rebudes, que es tractaria d'un nou motí huitcentista, semblant a la fracassada Sanjurjada de 1932, es va convertir en un autèntic conflicte bèl·lic, a l'estil més modern. Noves armes i més sofisticades, més mortíferes i destructores, noves tècniques militars (la guerra aèria o el bombardeig de les ciutats a la rereguarda, des de l'aire o des del mar, com a mitjà d'acovardir la població), mobilitzacions generals... generaran, segons que anaven avançant els fronts de guerra, milers i milers de pèrdues humanes entre morts i desapareguts, molts més milers de ferits, amputats, destrossats físicament i moralment, junt amb unes pèrdues econòmiques aclaparadores plasmades en una economia desfeta amb unes infraestructures destrossades, ferrocarrils, carreteres, ponts, ports, fàbriques, agricultura i ramaderia pràcticament desaparegudes.

Si a les zones on va triomfar la sublevació des d'un primer moment (Castella, La Rioja, Àlaba, Navarra, Canàries, la major part de Galícia, Saragossa, etc.), els militars i els seus aliats van posar en pràctica una veritable política d'extermini dels oponents com a forma d'expressió de l'odi al projecte republicà, ja posat en marxa anys abans, i no com a resposta a cap tipus de violència prèvia,¹ a la zona on la sublevació no va triomfar,²

¹ Francisco Espinosa Maestre (2010: 53).

² Bé com a resultat de la indecisió dels dirigents, bé per la derrota enfront de les milícies obreres i la fracció de l'exèrcit i forces de l'ordre públic que, fidels al jurament de lleialtat a la República, es van llançar al carrer a fer-los front, com va ocórrer a València, Madrid, Barcelona, Bilbao...